

gelegd in het *Structuurplan 1951*, met de andere halve cirkel aan de noordzijde van de Waal. Na twee keer de Waalsprong te hebben afgewezen, zette de gemeente nu alle kaarten op een ontwikkeling van delen van het grondgebied van de Over-Betuwsche gemeenten Elst, Bommel en Oosterhout. Ondanks het heftige verzet van deze gemeenten, verenigd in het Pact van Doornenburg, werd de voorkeur van Nijmegen in provinciale nota's en rijksnota's bevestigd.

Wel zou aan een aantal voorwaarden moeten worden voldaan, zoals in de loop van de volgende jaren grotendeels gebeurde. Zo kwam de Waalsprong in aanmerking voor rijkssubsidie, omdat het te ontwikkelen gebied erkenning verwierf als VINEX-locatie. De tuinbouwers werden naar tevredenheid gecompenseerd voor de verplaatsing van hun kassen. De Over-Betuwsche gemeenten die de grote bouwstroom in eerste instantie aan zich zagen voorbijtrekken, mochten ter compensatie kleinere woningbouwlocaties ontwikkelen. Alleen de verbinding tussen Nijmegen en de Over-Betuwe door middel van een derde Waalbrug die de A73 zou verbinden met de A15 kwam er niet, met als gevolg dat de druk op de twee bestaande bruggen, de Nijmeegse en de Ewijkse, toenam. De fietsbrug 'De Snelbinder' die in 2004 naast de spoorbrug werd geplaatst en een voorstadshalte voor de trein lijken het verkeersprobleem voorsnog niet opgelost te hebben. Voorlopig blijft de relatie tussen Nijmegen-Zuid en Nijmegen-Noord een planologisch zwak punt.

Voor de Waalsprong stelde de gemeente in 1996 het structuurplan *Het Land over de Waal* vast. Met deze uitbreiding beschikt Nijmegen over 1350 hectare meer grondgebied. In het plan blijken marktvaag (ruim wonen, liefst aan het water), ecologische duurzaamheid en financiering zeer wel samen te gaan. In tegenstelling echter tot de opzet was het karakter van de nieuwe woonuitbreiding rond Lent eerder sub-urbaan dan stedelijk, eerder ruim dan compact. De ingewikkelde procedures en overlegsituaties alsmede onvoorziene problemen rond de afvoer van het rivierwater in tijden van overstromingsgevaar vertraagden het tempo van de oplevering van woningen. De kleinere gemeenten in de regio trokken daar profijt van en roomden de markt af.

Conclusie

Eeuwenlang is Nijmegen een kleine stad gebleven, beperkt door haar functie in het nationale verdedigingsstelsel. Sinds na 1874 de wallen konden worden geslecht dankzij de Vestingwet, is die beperking verdwenen. Zowel wat betreft het aantal inwoners als het bebouwde oppervlak heeft de gemeente een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Had de stad tussen 1800 en 1874 nog slechts 54 hectare in gebruik, in 2002 had Nijmegen 5772 hectare tot zijn beschikking. Het aantal inwoners in 1815 bedroeg 13.326, in 2002 waren dat er 154.616. In de tussentijd groeide de stad explosief. In steeds sneller tempo werden nieuwe wijken en werkgebieden met de daarbij passende infrastructuur ontwikkeld: in de jaren zestig sprong Nijmegen over het Maas-Waalkanaal en einde jaren negentig waren de plannen gereed voor de sprong over de Waal. De uitbreidingen hadden eerst plaats naar het zuiden en het westen, en pas toen de grenzen van het gemeentelijke grondgebied waren bereikt, kwam de noordzijde in het vizier. Twee maal wees de gemeente een Waalsprong af, het Rijk verbood bebouwing van de landschappelijk waardevolle Ooijpolder. Het nieuwe Land over de Waal moet nu nog hecht worden verbonden aan de oude stad.

Leven en dood onder controle. De bevolking in de negentiende en twintigste eeuw

Inleiding

De Nijmeegse bevolkingsontwikkeling tussen de Middeleeuwen en de Franse tijd was weinig opwindend. Weliswaar traden er enkele schommelingen op, maar de volkstelling van 1796 telde nagenoeg evenveel inwoners als er in 1500 binnen de muren verbleven, namelijk tussen de 10.000 en 12.000. Daarmee onderscheidde de stad zich overigens nauwelijks van vergelijkbare steden. Eerder typeert het de maatschappelijke situatie van de periode van het ancien régime. De voedselproductie verbeterde weliswaar aanzienlijk,

maar dit liet onverlet dat het aandeel van de bevolking dat gevoed kon worden zonder zelf het land te bewerken, klein bleef. Provinciale urbane centra hadden om die reden een betrekkelijk onveranderlijk bevolkingsmaximum. Steeg de bevolking verder, dan was het omliggende platteland niet meer in staat voor het bestaansminimum te zorgen. Steden in de vroegmoderne tijd waren bovendien ongezonde plekken. Vrijwel altijd lag het niveau van de sterfte er hoger dan het niveau van de vruchtbaarheid. Alleen door immigratie van nieuwe inwoners van het platteland konden de meeste steden hun omvang behouden.

Hoe anders was dit alles in de negentiende en twintigste eeuw. De landbouwrevolutie creëerde een tot op dat moment ongekende voedselbasis en de ontwikkeling van techniek en infrastructuur maakte vervoer van goederen gemakkelijk en goedkoop. Ten slotte verbeterden de hygiënische omstandigheden en deed men in de medische wetenschap zulke ontdekkingen dat de levensverwachting van mensen met sprongen steeg. Het is de combinatie van deze nieuwe verschijnselen die de bevolking van Europa explosief deed groeien in de negentiende eeuw. We vinden de gevolgen van dit proces terug in de grote aantallen Europeanen die hun heil moesten zoeken in de lege ruimten van de Amerika's en Australië.

Natuurlijk had elke regio of stad ook te maken met specifieke kenmerken die zorgden voor verschillen in de geschetste algemene ontwikkelingen. De vraag is dus of we in Nijmegen het hierboven beschreven algemene patroon terugvinden. Was er hier ook sprake van een grote bevolkingstoename in de negentiende en twintigste eeuw?

In bovenstaande grafiek zien we in een oogopslag dat Nijmegen inderdaad meeding in de dynamiek van het industriële tijdperk. Na de drie eeuwen van stagnatie zien we nu dat het inwonertal in 2000 meer dan het tienvoudige was van de bevolking rond 1800, respectievelijk 152.200 en 13.000. Wat ook meteen opvalt, is dat deze ontwikkeling geen geleidelijk verloop heeft gehad, maar in drie fasen is op te delen, in grote lijnen overeenkomstig de fasering van de ruimtelijke ontwikkelingen zoals in de voorafgaande paragrafen is beschreven. Tot 1875 groeide de stad weliswaar, maar de groei voet was bescheiden zodat in dat jaar ruim 23.000 mensen zich Nijmegenaar konden noemen. Na 1875 vond er een explosieve stijging van de bevolking plaats die aanhielt tot 1970. Het inwonertal in dat jaar bedroeg bijna 150.000. De laatste decennia van de twintigste eeuw lieten vervolgens een stad zien die voorlopig uitgegroeid leek. Het inwonertal consolideerde rond het in 1970 bereikte niveau. In de hier volgende beschouwing zullen daarom drie subperioden onderscheiden worden, te weten 1800-1875, de tijd van de trage groei, 1875-1970, de jaren van explosieve stijging, en ten slotte 1970-2000 toen het inwonertal stabiliseerde.

In deze bijdrage zal worden geprobeerd het geschetste bevolkingsverloop nader te beschrijven en te interpreteren. De gebruikte gegevens komen voor de negentiende eeuw uit de akten van de burgerlijke stand en het bevolkingsregister, en voor de twintigste eeuw uit de gepubliceerde gemeentelijke verslagen en data van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Voor een goed begrip van de tekst zij nog vermeld dat het

garnizoen niet meegeteld werd, omdat de soldaten buiten de gemeentelijke bevolkingsregistratie vielen. Tot de sloop van de vesting werden wel de in het schependom wonende Nijmegenaren meegeteld in het bevolkingstotaal.

We vragen ons af hoe de bevolkingsevolutie van Nijmegen ingeschat moet worden wanneer we haar vergelijken met de rest van het land. De totstandkoming van de groei krijgt extra aandacht. Groeide de stad bijvoorbeeld omdat er meer kinderen geboren werden dan er inwoners stierven, of moeten we constateren dat de immigratie groter was dan de emigratie? Beide verschijnselen zetten bovendien de deur open naar vervolgvragen. Als het geboortenniveau steeg, kwam dat dan omdat er in Nijmegen meer mensen trouwden of omdat er meer kinderen geboren werden per gehuwd stel? En hoe verliep in de stad de overgang van onbeperkte naar gecontroleerde vruchtbaarheid? Bij de migratie vragen we ons af of er perioden waren van extra aantrekkingskracht of niet. Natuurlijk wordt rekening gehouden met de ontwikkeling in tijd van zowel natuurlijke groei als migratie.

Nadat is vastgesteld hoe groot de Nijmeegse bevolking was op verschillende momenten in de negentiende en twintigste eeuw, staan we stil bij de samenstelling van de bevolking. Hoe, bijvoorbeeld, was het gesteld met de aantallen katholieken en protestanten? Kwam er verandering in de onderlinge verhoudingen? Was de numerieke verhouding tussen de aantallen mannen en vrouwen 'normaal'? Hoe was de leeftijdsopbouw en welke verschuivingen hadden hierin plaats? Wat was het aandeel van buiten de stad geboren mensen in de Nijmeegse bevolking? Het is gezien de actuele discussies over integratie van allochtonen immers interessant te weten welke vreemdelingen naar Nijmegen kwamen en om hoeveel personen het ging. Welke mensen, met andere woorden, woonden binnen de stad aan de Waal en waren er in dezen veranderingen aan te wijzen in de loop van de twee bestudeerde eeuwen? Wanneer eenmaal is vastgesteld hoeveel inwoners van welke soort er waren, wordt een poging ondernomen dit te verklaren. Er zal blijken dat huwelijk en reproductie een zo belangrijke rol speelden dat er een aparte paragraaf aan gewijd moet worden. Ten slotte besteden we aandacht aan de wijze waarop Nijmegenaren samenleefden in families en gezinnen. Zowel de omvang als de samenstelling van gezinnen komen daarbij aan bod.

Ter afronding van dit hoofdstuk vragen we ons af of er, ondanks de verschillen tussen de te onderscheiden perioden, sprake is van een overkoepelende thematiek van de Nijmeegse demografie in de negentiende en twintigste eeuw. Die blijkt niet moeilijk te duiden: de inwoners van de stad kregen steeds meer vat op het leven en de dood. Ze namen beslissingen over huwelijk en kinderen krijgen steeds autonomer. Bovendien maakte de ontwikkeling van de medische wetenschap en de groeiende welvaart het leven minder kwetsbaar. Al met al werd het leven binnen Nijmegen steeds meer door eigen keuze en steeds minder door het noodlot bepaald.

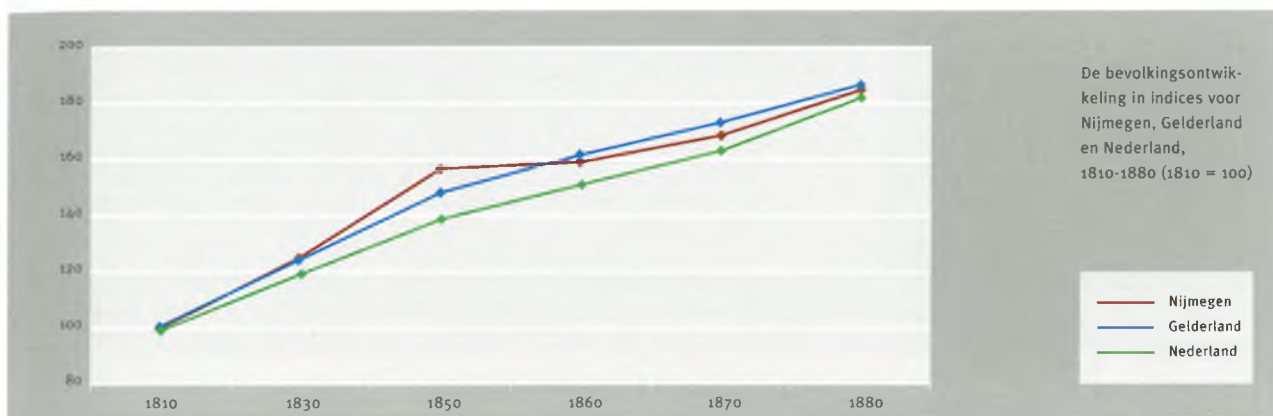
Een waarschuwing is hier op haar plaats. Een beschrijving van de demografie van Nijmegen brengt noodzakelijkerwijze met zich mee dat er over technische onderwerpen gerapporteerd wordt en dat een aantal tabellen en grafieken onvermijdelijk is. De lezers die alleen geïnteresseerd zijn in de globale ontwikkeling van de Nijmeegse bevolking in de laatste twee eeuwen, verwijs ik graag naar de paragraaf 'Van lot naar keuze: een samenvatting van de Nijmeegse demografie in de negentiende en twintigste eeuw', waarin de hoofdlijnen worden samengevat.

De groei van de Nijmeegse bevolking tussen 1800 en 2000

De vesting Nijmegen bereikt de grenzen van de groei, 1800-1875

De groei van Nijmegen in de grafiek op blz. 33 is opzienbarend, maar dat laat de vraag onbeantwoord of die groei uitzonderlijk was. Daartoe is in de onderstaande grafiek de groei van zowel de stad als van de provincie Gelderland en van het land als geheel in cijfers uitgedrukt. Uitgangspunt daarbij is het jaar 1810, wanneer we voor alle eenheden de waarde op 100 stellen om de ontwikkeling sindsdien te duiden. Aanvankelijk kende Nijmegen een relatief snelle groei. In 1850 is de stad negen procent sneller gegroeid dan Gelderland en achttien procent sneller dan het land als geheel. Na 1850 stagneert de Nijmeegse groei echter, om vanaf 1860 weer licht te gaan stijgen. Hierdoor was er sprake van een ongekende bevolkingsdichtheid binnen de middeleeuwse stadsmuren. In de bijdrage over de ruimtelijke ontwikkeling werd

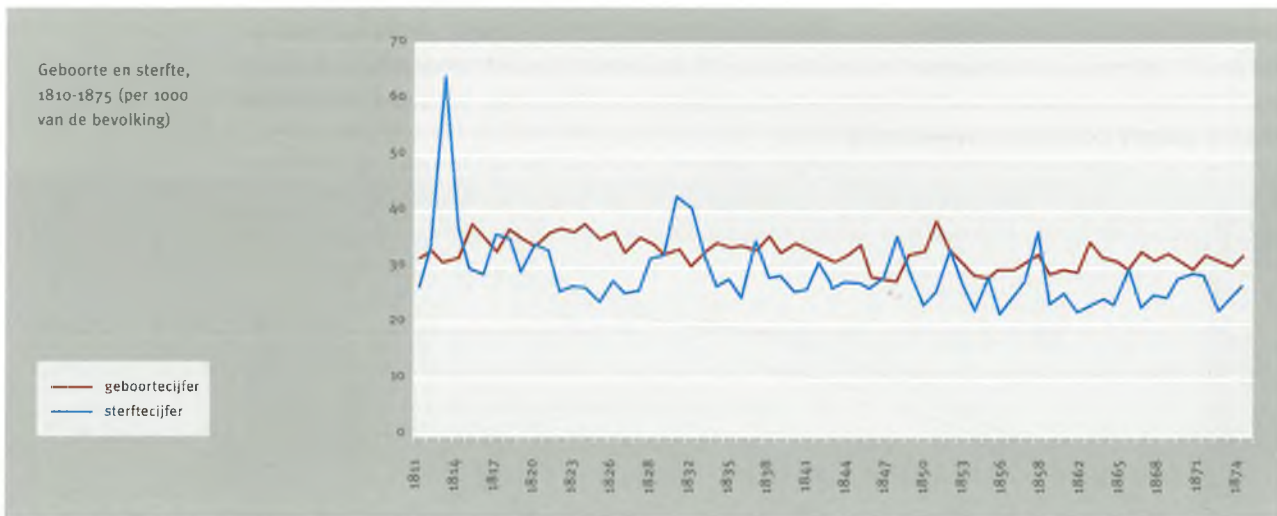
ook al geconstateerd dat de stad in de tweede helft van de negentiende eeuw een benauwde veste was geworden. De ruimte voor verdere groei ontbrak domweg. Hoe dan ook, wanneer we rond de volkstelling van 1879 de balans opmaken van deze eerste periode, blijken de drie bestuurlijke eenheden min of meer dezelfde groei te hebben gekend sinds 1810.

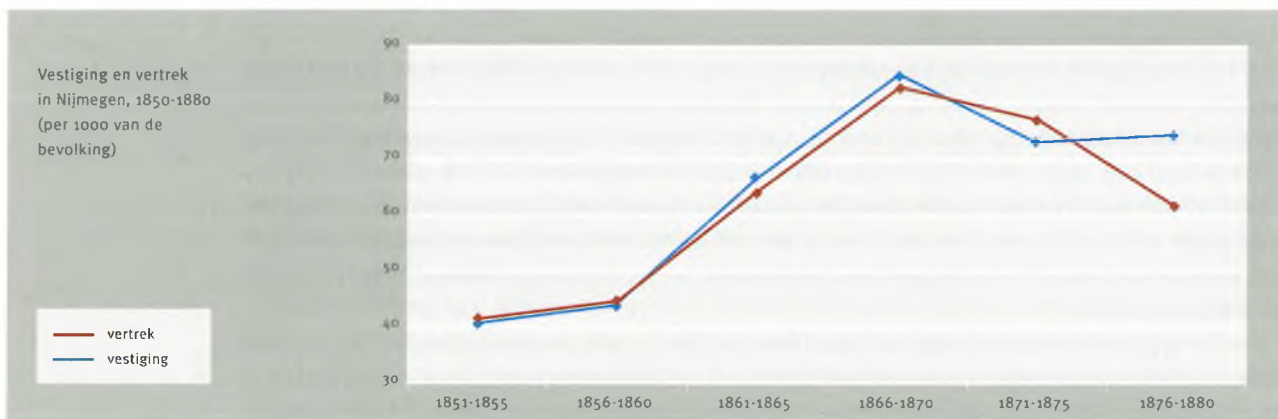
Binnen de Nijmeegse muren woonden in 1875 10.000 mensen meer dan in het begin van de eeuw. Hoe is deze groei tot stand gekomen? We kijken daartoe eerst naar het saldo van geboortes en sterfgevallen. Beide series (zie de grafiek op blz. 36) lagen op de niveaus zoals bekend voor pre-industriële samenlevingen. Per 1000 inwoners werden er elk jaar 30 tot 40 kinderen geboren. Er is wel nadrukkelijk een dalende tendens waar te nemen. In de eerste helft van de negentiende eeuw schommelde het geboortecijfer rond de 35, na 1850 daalde het tot 30. Ook wanneer men de sterfte in de overweging betreft, valt op dat de Nijmeegse demografie langzaam afstand nam van de situatie zoals die tijdens het ancien régime gebruikelijk was. Kenmerk van deze periode was immers dat de sterfte weliswaar beneden het geboortenniveau lag, maar dat er met regelmatige tussenpozen sprake was van crisissituaties waarin de sterfte uitschieters vertoonde. Naarmate de negentiende eeuw vorderde, nam het aantal en zeker de intensiteit van dergelijke sterftecrisissen duidelijk af. In 1813, 1831-1832 en tijdens de bekende hongercrisis van 1848 hield de dood nog ongenadig huis in de stad aan de Waal. Na 1850 gebeurde dit nog slechts één keer, te weten in 1859. Aan het einde van de eerste periode leek het geboortecijfer dan ook definitief boven het sterftecijfer uit te stijgen. Alleen in 1866 maakte de cholera in Nijmegen nog veel slachtoffers. De epidemie verklaart het relatief hoge sterftecijfer en wellicht ook het relatief lage geboortecijfer in dat jaar (zie de grafiek op blz. 36).

Uit de gegevens over sterfte is nog een ander feit af te lezen. In alle samenlevingen geldt dat het overlijden van de meest kwetsbare groepen een indicator is van het welvaartsniveau en de ontwikkeling daarvan. Met name de zuigelingensterfte is een veel gebruikte graadmeter. Welnu, maar liefst een op de vijf sterfgevallen in Nijmegen tussen 1818 en 1875 kwam op het conto van kinderen beneden de 1 jaar. Voor de ontwikkeling van de zuigelingensterfte kijkt men naar alle sterfgevallen beneden het jaar per 1000 levendgeborenen. Nijmegen liet voor deze maat een duidelijk verloop zien. Tot 1850 was er sprake van een licht dalende tendens tot 167 per 1000 geboren met als duidelijke uitschieter de cholera-epidemie van 1832. Duidelijk wordt ook dat het derde kwart van de negentiende eeuw getuige was van een verslechtering van de gezondheidstoestand in de stad. De zuigelingensterfte steeg tot 1875 structureel. Rond dat jaar bereikte achttien procent van de Nijmeegse geboren niet de eerste verjaardag. Weer moet men de oorzaak zoeken in het feit dat de stad overbevolkt was, veel verpaupering kende en de hygiënische omstandigheden er buitengewoon slecht waren (zie de grafiek op blz. 36).

Nu werd de ontwikkeling van de Nijmeegse bevolking natuurlijk niet alleen bepaald door de natuurlijke groei, maar ook door het migratiesaldo. Helaas zijn de bronnen die ons hiervoor ter beschikking staan weinig betrouwbaar, althans minder betrouwbaar dan de cijfers over geboorte en sterfte. Ook uit ander onderzoek weten we dat migrerende personen vaak laks waren in het laten registreren van hun vertrek of aankomst. Zelfs na 1850, toen de stedelijke bevolkingsadministratie vernieuwd werd als gevolg van de nieuwe wetgeving over het publiceren van gemeenteverslagen, duurde het enige tijd voor de ge-

publiceerde cijfers de betrouwbaarheid kregen die we nodig achten voor een zinvolle analyse. Er is nochtans een alternatieve mogelijkheid om inzicht te krijgen in de migratie van en naar Nijmegen. Per definitie is het aandeel van de bevolkingsgroei dat niet verklaard wordt door de natuurlijke groei toe te schrijven aan migratiebewegingen. Wanneer men op deze wijze de migratie berekent door van de totale groei de natuurlijke groei af te trekken, blijkt dat de eerste decennia van de negentiende eeuw een steeds groter positief saldo lieten zien, respectievelijk 996, 1784 en 2666 voor de periodes 1811-1820, 1821-1830 en 1831-1840. Alleen tijdens de moeilijke jaren veertig vertrokken er meer mensen uit Nijmegen dan er kwamen wonen, te weten 667 personen.

Vanaf 1851 beschikken we over gemeenteverslagen die rapporteerden over het gaan en komen van inwoners. In de bovenstaande grafiek zijn deze gegevens in vijfjaarlijkse periodes weergegeven. Ook in de jaren tussen 1850 en 1860 was de migratie nog beperkt, maar in het daarop volgend decennium verdubbelde de mobiliteit. Opvallend is wel dat vestiging en vertrek nagenoeg in evenwicht waren. Pas na de ontmanteling van de stad nam de vestiging afstand van het vertrek en leverde de migratie een aanzienlijke bijdrage aan de groei van de Nijmeegse bevolking.

Nijmegen aan de muren ontsnapt, 1875-1970

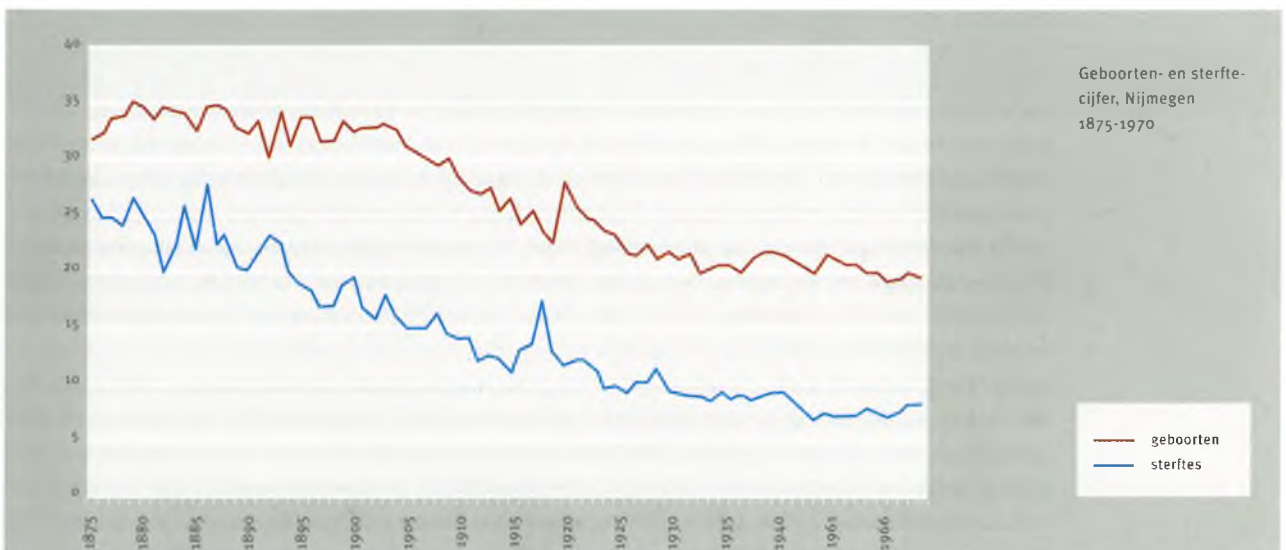
Vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw groeide de Nijmeegse bevolking spectaculair. Woonden er in 1880 nog bijna 26.000 inwoners in de stad, in 1970 was het inwonertal bijna verzesvoudigd tot 149.000. Alvorens na te gaan hoe deze groei tot stand is gekomen, vergelijken we de Nijmeegse ontwikkeling weer met de provincie Gelderland en Nederland als geheel (zie onderstaande grafiek). In de dertig jaar na 1880 versnelde de relatieve groeivoet van Nijmegen wezenlijk. Natuurlijk moet een verband worden gelegd met de slechting van de wallen. Toch kan dit niet de enige verklaring zijn, want ook nadien

overtrof de groei van Nijmegen verre die van Gelderland en Nederland. Bij de nadere beschrijving in deze bijdrage zal dus gezocht moeten worden naar een verklaring voor deze verschillende ontwikkeling. Nijmegen groeide tussen 1880 en 1970 dubbel zo snel als de provinciale en landelijke omgeving zouden doen verwachten. Men dient daarbij extra aandacht te schenken aan de jaren tussen 1930 en 1960 toen de Nijmeegse groei nog versnelde.

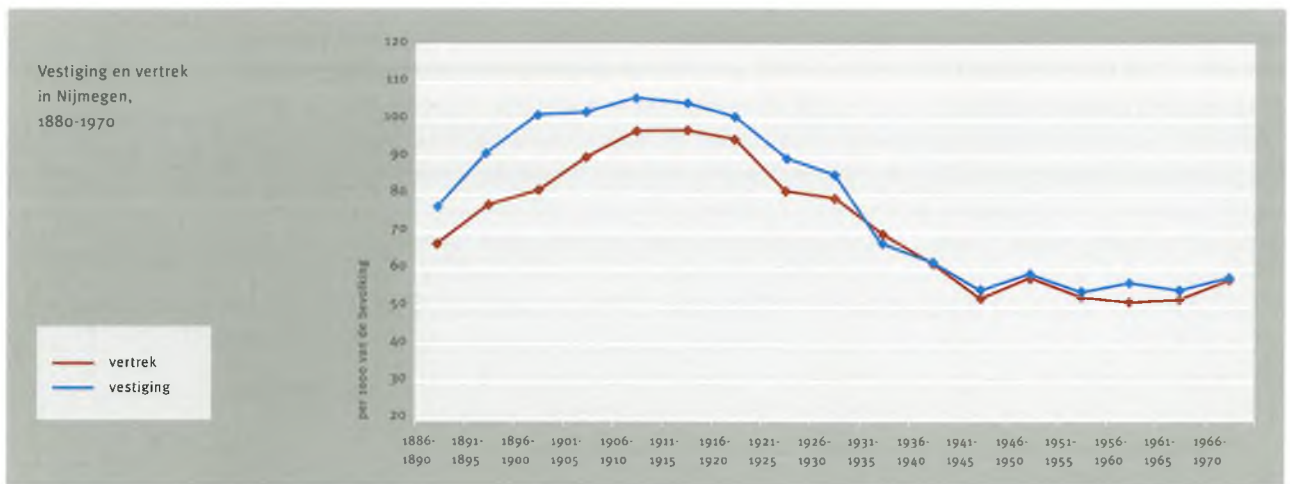
Allereerst richten we onze aandacht weer op de natuurlijke groei, het verschil tussen de aantallen geboorten en sterfgevallen. Het beeld zoals dat oprijst uit de onderstaande grafiek heeft voor ingewijden bekende kenmerken. Voor samenlevingen in de westerse wereld geldt de zogenaamde demografische transitietheorie als de meest gangbare methode om de bevolkingsontwikkeling te beschrijven. De eerste fase van deze transitie had als kenmerk dat de aantallen geboorten en sterfgevallen elkaar nagenoeg in evenwicht hielden, althans op de lange termijn. Dat evenwicht was gesitueerd op een hoog niveau, ongeveer 30 gevallen per 1000 inwoners. In Nijmegen was dit evenwicht zichtbaar tot ongeveer 1875 (zie de grafiek op blz. 36).

Na 1875 begon de tweede fase van de demografische transitie. Het was de tijd van snel dalende sterfte als gevolg van de groeiende medische kennis en verbetering van de voedselproductie. Deze daling van de mortaliteit was structureel in dit tijdvak. De tweede helft van de negentiende eeuw kende wel nog de kortetermijnfluctuaties die de sterfte in eerdere eeuwen kenmerkten. In de twintigste eeuw vinden we een dergelijke sterftepiek alleen nog in 1918, als gevolg van de Spaanse griep, en in de jaren 1944-1945, toen oorlogshandelingen een hoge tol eisten. De zuigelingensterfte daalde in deze periode zo spectaculair dat de bijdrage aan het algemene sterfteniveau te verwaarlozen was.

Aangezien het niveau van de geboorten vooralsnog ongewijzigd hoog bleef, was dit tevens de periode waarin de bevolking snel groeide. Zelfs toen ook de vruchtbaarheid begon te dalen, hield de groei aan omdat geboorte en sterfte zich vooralsnog parallel aan elkaar ontwikkelden. Pas toen na 1970 de vruchtbaarheid in korte tijd een vrije val maakte, kwam zij weer in de buurt van de sterfte, nu op een evenwichtsniveau van rond de 10 per 1000 inwoners. De verklaring voor deze ongelijktijdige ontwikkeling van vruchtbaarheid en mortaliteit is niet moeilijk te geven. Op het moment dat maatschappelijke ontwikkelingen het mogelijk maken om langer en gezonder te leven, zal dit zelden protesten opleveren. Om die reden daalde de sterfte zo snel dit mogelijk was. Bij beslissingen over de vruchtbaarheid spelen ook morele overwegingen mee en moet traditioneel gedrag geslecht worden. Toen na 1875 de inwoners van Nijmegen geconfronteerd werden met een snelle daling van de sterfte, duurde het daarom bijna 30 jaar voor ze ook het aantal geboorten gingen aanpassen. In de paragraaf 'Familie en gezin' wordt dit verschijnsel nader beschreven. Hoe het ook zij, deze periode van vertraagde aanpassing van de vruchtbaarheid aan het sterfteniveau leverde de stad een forse natuurlijke aanwas op (zie de grafiek op blz. 37).

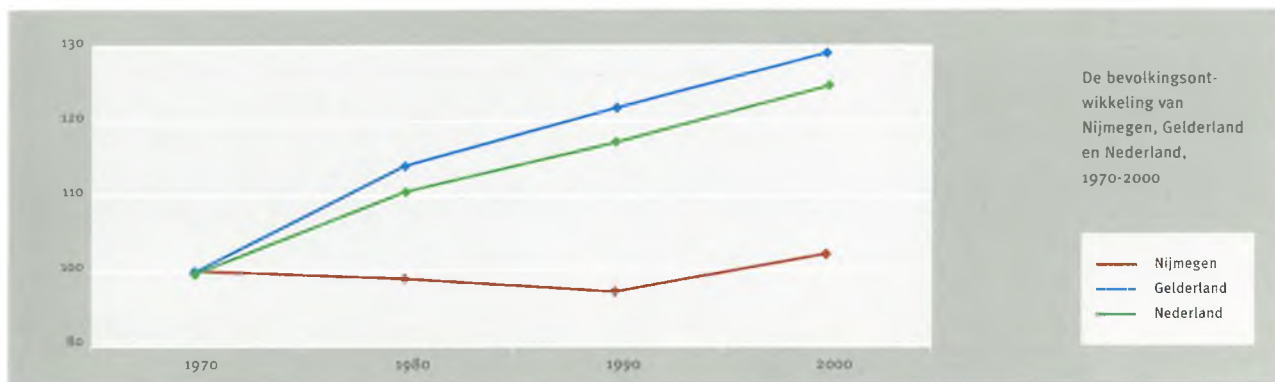
Eerder bleek dat de migratie in Nijmegen gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw nauwelijks een positief saldo opleverde. Pas in de vijfjaarlijkse periode voorafgaand aan 1880, tijdens de sloop van de vesting, leek de stad aan aantrekkingskracht te winnen. In de onderstaande grafiek kunnen we zien dat dit het begin was van een nieuwe fase. Tot aan 1930 kwamen er aanzienlijk meer mensen in Nijmegen wonen dan er vertrokken. Vooral in de periode tot 1910 was er sprake van een groot overschot, in absolute getallen uitgedrukt 15.500 personen. Tussen 1910 en 1930 kon de stad dan nog eens 9500 extra burgers inschrijven als gevolg van migratie. Daarmee was de periode van een positief migratiesaldo afgesloten. Vanaf 1930 hielden vestiging en vertrek elkaar weer nagenoeg in evenwicht.

Grenzen aan de groei, 1970-2000?

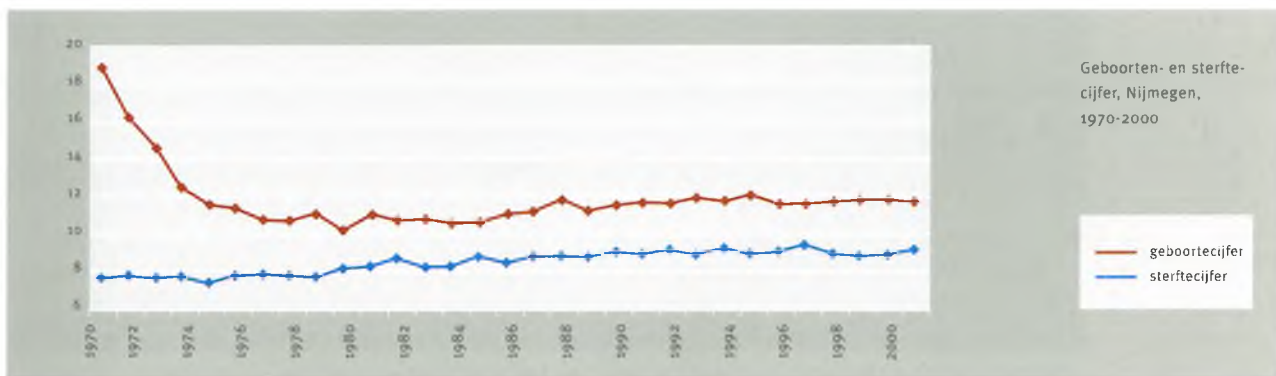
Zoals in de paragrafen over de ruimtelijke ontwikkeling al is beschreven, stelde de huisvesting van de sterk toegenomen bevolking Nijmegen geregeld voor problemen. Nadat eerst het onbebouwde gebied binnen de stad beter benut was, groeide het bebouwde oppervlak naar alle kanten, met als voornaamste expansiegebieden de wijken Dukenburg en Lindenholt. Rond 1970 bereikte Nijmegen voorlopig de grenzen van de groei. Voor de opvang van de bevolking werd steeds meer uitgeweken naar nabijgelegen gemeenten. Het *Streekplan 1967* noemde al Beuningen, Ewijk en Wijchen, maar het suburbanisatieproces dat in deze periode voor heel Nederland gold, leidde tot een uittocht naar ook andere forensengemeenten als Bemmelen, Heumen en Cuijk.

In de onderstaande grafiek vinden we dit alles terug in een stagnerende bevolking. In 1980 was de bevolking van Nijmegen zelfs kleiner dan in 1970 (respectievelijk 147.614 en 148.790). Dit proces zette zich voort om in 1990 een inwonertal van 144.748 te realiseren. Na 1990 was er echter sprake van een hernieuwde groei, zij het met minder intensiteit dan voor 1970. In 2000 woonden er 152.200 mensen in de stad. Het verschil tussen 1990-2000 wordt overigens deels verklaard door de Waalsprong (1 januari 1998), toen de stad er in één klap 3500 inwoners bij kreeg. Bij deze stabilisatie rond de 150.000 inwoners stond

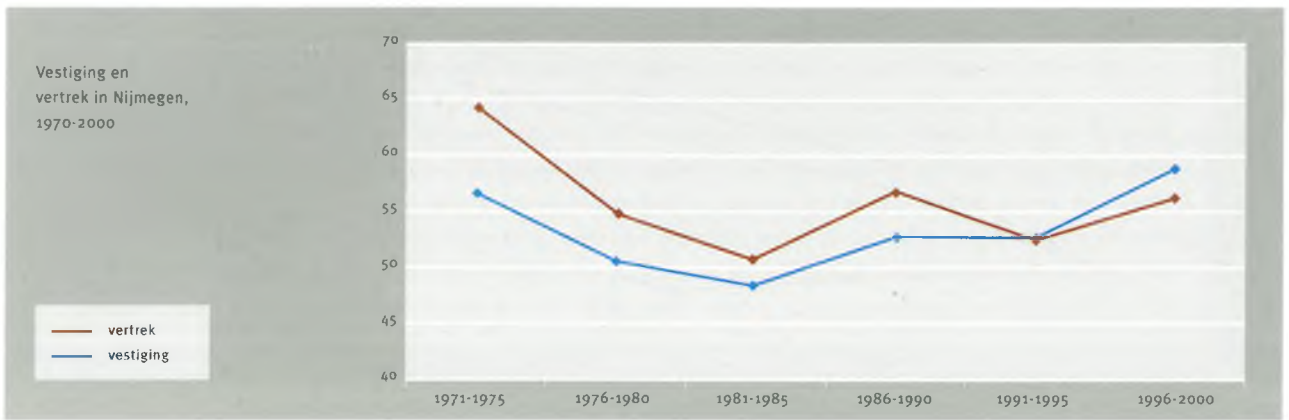
Nijmegen op zichzelf. Zowel in Gelderland als in het land als geheel zette de groei van de eerste helft van de twintigste eeuw ongestoord door (zie bovenstaande grafiek). Ook hier kunnen we de suburbanisatie als verklaring aanvoeren. Toen stedelingen door een betere infrastructuur en het toegenomen autobezit in de gelegenheid kwamen om buiten de steden in een 'groenere' omgeving te gaan wonen, ook als ze in de stad werkten, beïnvloedde dit alleen de omvang van de forensendorpen.

We richten het vizier nu op de samenstellende delen van de groei om meer inzicht te krijgen in de stagnatie van eind twintigste eeuw. Het aantal geboorten per 1000 van de bevolking daalde opzienbarend na 1970, van bijna twintig tot rond de elf. Met name in de jaren tachtig was de vruchtbaarheid buitengewoon laag. In de jaren negentig was er weer sprake van een toename van de kinderwens, al bleef die groei beperkt. De sterfte zagen we dalen sinds de negentiende eeuw. Het is daarom opmerkelijk dat er tijdens de laatste drie decennia van de twintigste eeuw sprake was van een lichte toename. Nu is deze ontwikkeling vanzelfsprekend niet toe te schrijven aan een daling van de welvaart of het optreden van epidemische ziekten. De verklaring is te vinden in de vergrijzing die ook de Nijmeegse bevolking niet ongemoeid liet. Duidelijk is in elk geval dat de natuurlijke groei steeds positief bleef en dus niet als verklaring kan gelden voor de korte periode van achteruitgang van de bevolking in de jaren 1970-1990.

Dit impliceert noodzakelijkerwijze dat we de oorzaak van de stagnatie moeten zoeken in de migratie. Onderstaande grafiek bevestigt dat de aantrekkingskracht van Nijmegen na 1970 afnam. Er vertrokken tot 1990 steeds meer inwoners dan er nieuwkomers waren. De kentering kwam met de periode 1991-1995, toen het migratiesaldo nul was. In de vijf jaar na 1995 was het saldo weer positief en zorgde de migratie voor ruim 2000 extra inwoners (zie de grafiek op blz. 40).

De vraag of de groei van Nijmegen voor de hele periode tussen 1800 en 2000 voortkwam uit natuurlijke groei of uit een migratieoverschot, is gemakkelijk te beantwoorden. Uit de gepresenteerde cijfers kunnen we afleiden dat de bijdrage van de natuurlijke groei tot 1975 doorslaggevend was. Wanneer we de statistische relatie tussen natuurlijke groei en totale groei berekenen, blijkt dat bijna zeventig procent van de groei veroorzaakt wordt door een geboorteoverschot. Alleen het negatieve groeisaldo van de laatste decennia van de twintigste eeuw was te wijten aan het vertrek uit de stad.

De samenstelling van de Nijmeegse bevolking

Nu we hebben vastgesteld hoeveel inwoners Nijmegen telde, is het zaak de samenstelling van de bevolking te analyseren. Zoals aangekondigd komen daarbij in eerste instantie vier kenmerken aan bod: de religieuze onderverdeling van de bevolking, de verhouding tussen de aantallen mannen en vrouwen (de zogenaamde sex-ratio), de leeftijdsopbouw en de mate waarin ‘allochtonen’ in de stad woonden. Over de burgerlijke staat van de Nijmegenaren berichten wij uitvoerig in de paragraaf ‘Familie en gezin’.

Percentage rooms-katholieken en protestanten in Nijmegen, 1840-1960

	rooms-katholiek	protestant
1840	67,6	30,3
1849	69,8	25,3
1859	70,5	24,9
1869	70,1	26,5
1879	72,5	24,1
1889	70,4	24,7
1899	68,4	25,8
1909	69,5	26,5
1920	71,4	24,3
1930	75,3	17,9
1960	80,5	12,1

Het bestuur van Nijmegen werd sinds de zeventiende eeuw voornamelijk gevormd door een protestantse elite. Beschrijvingen uit de achttiende eeuw leren ons dat met name de katholieken in de stad behoorden tot de minder bedeelde en armen. Getalsmatig echter vormden katholieken voor alle waarnemingsjaren in de negentiende en twintigste eeuw de grootste denominatie in de stad. De protestantse inwoners namen in 1840 nog dertig procent van de bevolking voor hun rekening, maar hun aandeel nam snel en structureel af naar een kwart in de jaren 1850-1925, en vervolgens tot twaalf procent in 1960. De katholieke geloofsgroep werd relatief steeds belangrijker. Toch past hier een kanttekening bij. Naarmate de twintigste eeuw vorderde, was voor steeds meer ‘katholieken’ hun lidmaatschap van de RK Kerk een papieren zaak, zodat de verhoudingsgetallen in de bovenstaande tabel een vertekend beeld geven. Duidelijk is ook dat tot ver in de twintigste eeuw er nauwelijks ruimte was voor andere dan de traditionele denominaties.

De sex-ratio kent een opvallende ontwikkeling. In de Nijmeegse bevolking is er altijd een tekort aan mannen geweest. Uit de navolgende tabel leren we dat er in 1830 op elke 100 vrouwen maar 90 mannen waren, het garnizoen niet meegerekend. Die verhouding werd eerst nog minder evenwichtig, maar

afb. 8
Paters dominicanen
in de kloosterkapel
van het Albertinum

verbeterde na 1900. Toch duurde het tot de jaren zestig voor er sprake was van een situatie waarin de stad evenveel mannen als vrouwen telde. Deze situatie is echter maar van korte duur geweest, want de na de jaren zeventig inzettende daling van het relatieve aantal mannen resulteerde in 2000 weer in een sex-ratio van 92.

jaar	1830	1849	1869	1889	1909	1920	1930	1960	1970	1980	1990	2000
sex-ratio	90	89	89	89	92	92	92	98	99	95	92	92

Sex-ratio Nijmegen
(=mannen/vrouwen
*100)

Het is niet eenvoudig te verklaren waarom de getalsmatige man-vrouwverhouding zo scheef was. Het is bekend dat er bij de geboorte een klein mannenoverschot optreedt (105 jongens op 100 meisjes), maar dat anderzijds de levensverwachting van vrouwen hoger is. In Nederland als geheel leidt dit tot een nagenoeg evenwichtige opbouw van de aantallen mannen en vrouwen. Zelfs nu bij het bereiken van de 21e eeuw de vergrijzing vooral vrouwen bevoordeelt, is de sex-ratio landelijk nog steeds 98. Nijmegen heeft met andere woorden kennelijk meer aan vrouwen te bieden dan aan mannen, en dat al twee eeuwen lang.

Het is van belang vast te stellen in welke leeftijdsgroepen de verschillen tussen mannen en vrouwen optreden. Als het met name de huwbare leeftijden betreft, kan dit bepalend zijn voor de verdere demografische evolutie. Men wordt hierover geïnformeerd door zogenaamde bevolkingspiramides te construeren (zie de grafiek op blz. 43), waarin de omvang van de diverse leeftijdsgroepen is weergegeven. Aan de linkerkant van de piramide staan de mannen, rechts de vrouwen, beide per vijfjaarlijks cohort. In 1849 liet de Nijmeegse bevolking nog een klassieke piramidevorm zien. De vruchtbaarheid was hoog, zo blijkt uit de aantallen jonge kinderen, en vanaf de geboorte was er sprake van een regelmatig toenemende sterfte. Halverwege de negentiende eeuw waren mannen boven de 86 jaar in Nijmegen een uitzondering. Ook toen al liet de top van de leeftijdsopbouw zien dat vrouwen een hogere levensverwachting hadden. De bevolkingspiramide zet ons ook op het spoor van incidentele gebeurtenissen. Zo was de leeftijdsgroep tussen zestien en twintig jaar opvallend klein in 1849. Een nadere analyse zou moeten uitwijzen welke gebeurtenis tussen 1829 en 1833 gezorgd heeft voor een lage vruchtbaarheid of een hoge zuigelingensterfte. Het ligt voor de hand te denken aan de cholera-epidemie van 1832 (zie grafiek op blz. 36).

In 1899, vijftig jaar na onze eerste waarneming, was de leeftijdsopbouw van de Nijmeegse bevolking nog steeds keurig in een piramidevorm te vangen, al is uit het minder schokkerige verloop af te leiden dat de gevoeligheid voor incidentele sterftecrisissen was afgenomen. Toch moet er tussen 1884 en 1893

een situatie zijn opgetreden die de normale vorm van de piramide verstoorde, want de leeftijdsgroepen tussen zes en vijftien jaar zijn relatief klein. Uit de gemeenteverslagen over deze jaren lezen we inderdaad over een grote kindersterfte als gevolg van besmettelijke ziekten en een hitteperiode (1884); “een opvallend toegenomen aantal doodgeboorten” (1885); kwaadaardige vorm van mazelen, diarree (1886); mazelen (1887); spijsverteringstoornissen (1889); het hete seizoen (1890); mazelen (1891); droogte en hitte in de zomermaanden, waardoor een groot gebrek aan koemelk optrad (1893). De zeer brede basis van nul- tot vijfjarigen bewijst bovendien dat we hier nog niet te maken hebben met het begin van bewuste geboortebepanking.

Zestig jaar later had de leeftijdsopbouw van de Nijmeegse bevolking een heel andere vorm. In plaats van een piramidemodel is er nu sprake van een klokmodel, waarbij het smaller worden van de top tot op hogere leeftijd wordt uitgesteld. De verbetering van de gezondheidstoestand in de stad komt zo duidelijk tot uiting. Nog steeds was het overigens zo dat de jongste leeftijdsgroepen ruim vertegenwoordigd waren als gevolg van een hoog vruchtbaarheidscijfer. Opvallend is zeker ook dat de leeftijdsgroep tussen tien en vijftien jaar zowel voor mannen als vrouwen groot is. We zien hier de invloed van de naoorlogse geboorte-

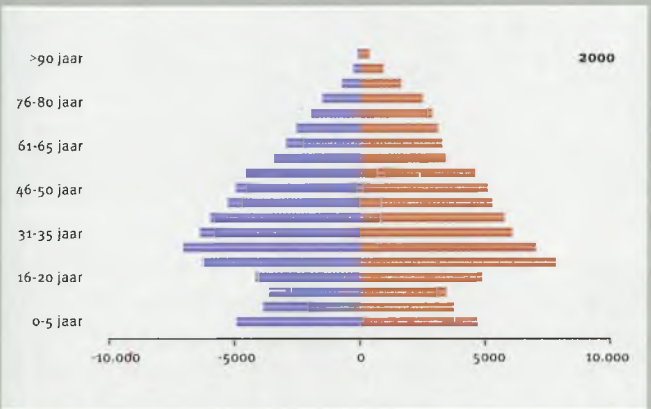
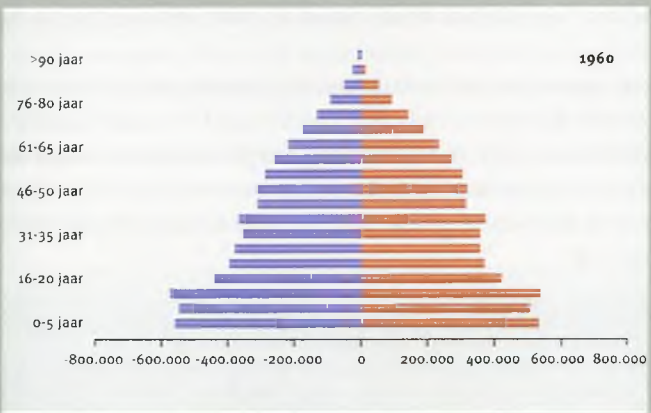
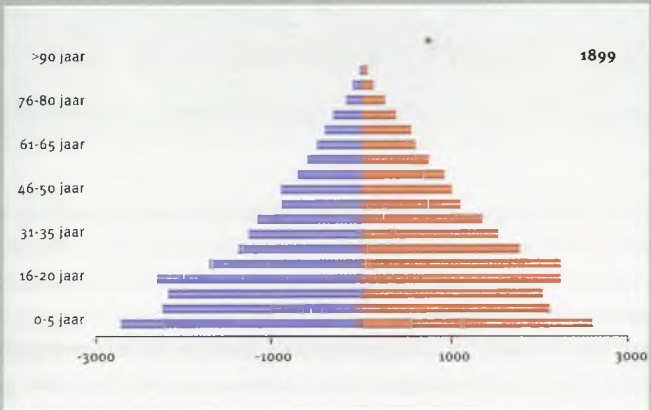
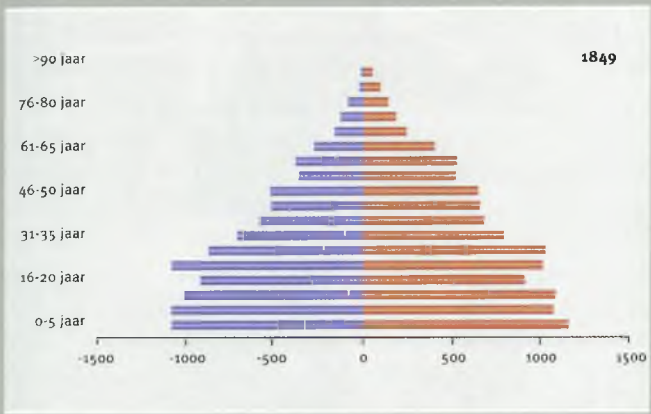
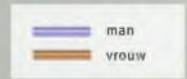
afb. 9
Twee Nijmeegse dames
uit de top van de
piramide van de leef-
tijdsopbouw

golf terug in de leeftijdsopbouw. In 2000, ten slotte, laat de bevolkingsopbouw zien dat de vruchtbaarheid onmiddellijk na de geboortegolf flink gedaald is. De basis van de bevolking is relatief klein in vergelijking met de oudere leeftijdsgroepen. Toch is de jongste groep, van nul tot vijf jaar, in 2000 groter dan het cohort zes- tot tienjarigen. Of er hier sprake is van een herstel van de vruchtbaarheid of van een tijdelijke uitschieter zal de toekomst leren. In elk geval is uit de vorm van de piramides duidelijk dat er demografisch gezien revolutionaire veranderingen zijn opgetreden in Nijmegen, die verder reiken dan de simpele toename van de absolute bevolkingsaantallen. In de paragraaf ‘Familie en gezin’ komen we hier uitvoerig op terug.

Het spreekt vanzelf dat niet van alle inwoners van Nijmegen de wieg in de stad heeft gestaan. Voor het karakter van een samenleving is het van grote betekenis hoe groot het contingent is van mensen die van elders komen. Daarnaast maakt het uit of deze ‘vreemdelingen’ uit de onmiddellijke omgeving komen, uit Nederland of uit het buitenland. Een vierde kenmerk van de Nijmeegse bevolking dat we hier behandelen betreft daarom de geografische herkomst. In sommige gevallen voegt informatie hierover overigens weinig toe aan onze kennis van de stad. Vaak trokken bruiden van buiten de stad na het huwelijk met een Nijmeegse man bijvoorbeeld naar de woonplaats van de nieuwe echtgenoot. Deze groep, als-

De leeftijdsopbouw van de Nijmeegse bevolking in 1849, 1899, 1960 en 2000

afb. 10

Enkele Nijmeegse kinderen van buitenlandse origine uit de bodem van de piramide van de leeftijdsopbouw

mede de uit andere gebieden in Nederland afkomstige inwoners, zullen het karakter van de stad niet wezenlijk veranderen. Hier richten we ons daarom vooral op de inwoners die uit het buitenland afkomstig zijn. Hoeveel van deze ‘allochtonen’ vonden een nieuw thuis in Nijmegen en welke ontwikkeling vond er op dit punt plaats in de afgelopen twee eeuwen?

Halverwege de negentiende eeuw was vijf procent van de inwoners van Nijmegen in het buitenland geboren. Dat aandeel daalde gestaag tot 1900 en nam vervolgens weer toe totdat in 1960 eenzelfde percentage buitenlanders in de stad woonde als in 1849. De bekende instroom van allochtonen in de laatste decennia van de twintigste eeuw vinden we ook hier terug, want in 2000 valt een op de tien Nijmegenaren onder deze categorie.

Wanneer het totale aantal buiten Nijmegen geboren inwoners wordt opgedeeld naar plaats van herkomst, biedt dat nader inzicht in de aantrekkingskracht van de stad. Ook nu zal 1849 als eerste meetpunt fungeren. De conclusie luidt dat, alle migratie ten spijt, Nijmegen voornamelijk bewoond werd door mensen die ofwel in de stad zelf (64,4%) ofwel in de provincie Gelderland (13,5%) geboren waren. Slechts vijf procent van de bevolking was afkomstig uit het buitenland en natuurlijk nam Duitsland daarvan verreweg het grootste deel voor zijn rekening (3,9%).

Geboorteplaats inwoners van Nijmegen, 1849-2000

	Nijmegen	Gelderland	Andere provincie	Buitenland
1849	64,4	13,5	17,1	5
1899	56,5	18,3	21,8	3,4
1930	50,9	18,4	25,8	4,9
1960	56,6	15,4	23	5
2000	n.b.	n.b.	n.b.	11

Wanneer men rond 1899, wanneer het contingent buitenlanders het laagste niveau van de twee behandelde eeuwen heeft bereikt, opnieuw de balans opmaakt, is er weinig veranderd. Het aantal autochtone Nijmegenaren is gedaald tot 56,5 procent, maar Gelderland is nog steeds de geboorteplaats van driekwart van de bevolking. De mobiliteit in Nederland lijkt gestegen als we zien dat een groter gedeelte van de inwoners van Nijmegen uit andere provincies dan Gelderland komt. Van het kleine aantal buitenlanders vormden de Duitsers met 1,9 procent van de totale bevolking nog steeds het grootste deel, ook al is hun

percentage meer dan gehalveerd ten opzichte van 1849. De trend van 1899 wordt in 1930 voortgezet. Nog maar de helft van de Nijmegenaren was in de stad geboren en het contingent Nederlanders van buiten Gelderland nam al een kwart van de bevolking in. Tussen 1930 en 1960 bestaat het voornaamste verschil in het aantal autochtone inwoners dat weer met bijna zes procent gestegen was.

In het jaar 2000 worden we voor het eerst geconfronteerd met dubbele cijfers voor het percentage allochtonen. Vergelijkt men bovendien de bijdrage van de diverse landen dan blijkt 2,1 procent van de Nijmegenaren uit een van de veertien EU-landen te komen. De grootste afzonderlijke bijdrage per land leverden Turkije (1,7%), Marokko (1,0%), de Nederlandse Antillen en Aruba (0,8%) en Suriname (0,5%). Een waarschuwing is hier op haar plaats. Voor het jaar 2000 kan men eigenlijk niet volstaan met de negentiende-eeuwse definitie van inwoners van een gebied "die elders geboren zijn". Van veel van de sinds de jaren 1960 in ons land gekomen nieuwe inwoners verliep de integratie zo langzaam dat ook de tweede generatie aangemerkt moet worden als allochtoon, zelfs als hun geboorte feitelijk in Nederland had plaatsgevonden. Rekent men deze groep bij het totale aantal allochtonen (dus de eerste plus de tweede generatie), dan bestond de Nijmeegse bevolking in 2000 voor 22,1 procent uit 'buitenlanders'. De ontwikkeling sinds 1849 krijgt zo reliëf. Was toen nog slechts een op de twintig inwoners van de stad afkomstig uit het buitenland, in 2000 was dat een op de tien of zelfs een op de vijf wanneer we ook de tweede generatie meetellen.

Familie en gezin

Alle in het bovenstaande beschreven Nijmegenaren maakten op enig moment in hun leven deel uit van een uit meerdere personen bestaande samenlevingsvorm, al was het alleen maar bij hun geboorte of vroege jeugd. Natuurlijk realiseren we ons dat een institutie als 'het gezin' geen historische constante is. Wat men daar in 1800 onder verstond, zal niet het zelfde zijn als tegenwoordig. Toch draagt het aan ons begrip van de Nijmeegse bevolking bij als we de ontwikkeling van grootte en samenstelling van het huishouden in de negentiende en twintigste eeuw analyseren.

In de tabel op blz. 46 zijn de voornaamste bevindingen weergegeven. De gemiddelde gezinsgrootte lag in Nijmegen tussen 1849 en 1930 tussen de 4,5 en 5 personen. Daarmee voegt de stad zich naadloos in het bekende patroon. Anders dan sociologische theorieën lange tijd veronderstelden, was er in West-Europa geen sprake van een overgang van grote, samengestelde huishoudens naar kerngezinnen als gevolg van de industriële revolutie. Vanaf de Middeleeuwen bestonden West-Europese gezinnen meestentijds uit een of twee ouders met hun kinderen. Wel leefden er in de loop van het bestaan van huishou-

afb. 11
Broeder Ferdinand
en zijn klas van
de armenschool
(een van de Joseph-
scholen) aan de
Derde Walstraat, 1890

afb. 12

Studenten vormen vaak 'een specifiek soort eenpersoons-huishoudens'; Galgenveld 1987

dens korte of langere tijd niet-gezinsleden in (ouders, familie, dienstboden, kostgangers), maar zij vormden geen structureel deel van het gezin. De ontwikkeling van de totale grootte van het huishouden hield in Nijmegen gelijke tred met de maatschappelijke veranderingen. De toestand in de overbevolkte stad verslechterde na 1849 tot aan de ontmanteling. Daarna echter was er sprake van een toegenomen welvaart en dus een dalende sterfte. Men vindt dit terug in een toename van de omvang van de huishoudens in 1899 en 1909. Vanaf 1900 zette de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in, die weerspiegeld werd in een gezinsgrootte die weer daalde tot het niveau van midden negentiende eeuw. Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw kwam het oude huwelijksideaal onder druk te staan, wat leidde tot een gezinsgrootte van 2,1 in 1960 en 1,9 in 2000.

Tezelfdertijd daalde het aandeel van de institutionele bevolking: de bevolking die leefde in kloosters, gast- en weeshuizen en andere instellingen. Was deze in 1869 nog ruim acht procent, daarna volgde een structurele daling die resulteerde in 1,8 procent in 2000. De individualisering van de samenleving kan niet beter geïllustreerd worden. Ook het aantal personen dat op zichzelf een huishouding vormde, is in de tabel opgenomen. Opvallend is hier dat er in de eerste helft van de twintigste eeuw sprake was van een duidelijke toename. Tussen 1930 en 1960 werd aan deze trend een nadrukkelijk einde toegeroepen. De naoorlogse stad bood voor steeds meer mensen de gelegenheid om in het huwelijk te treden. In de volgende paragraaf zal duidelijk worden dat we deze periode kunnen beschouwen als het hoogtepunt van het klassieke huwelijksideaal. In de laatste decennia van de twintigste eeuw veranderde dit revolutionair.

Vormen van samenwoning in Nijmegen, 1849-2000

	Gemiddelde grootte van huishoudens	Percentage alleenwonenden	Percentage instituutsbevolking
1849	4,7		
1869	4,5	10,8	8,1
1899	5,2	9,8	6,0
1909	5,2	12,7	4,9
1930	4,7	13,2	3,4
1960	2,1	9,5	4,7
2000	1,9	50,6	1,8

In het jaar 2000 bestond immers de helft van alle huishoudens uit één persoon. Een verklaring voor deze omwenteling is te halen uit het feit dat in Nijmegen het numerieke gewicht van de universiteit en andere opleidingsinstituten steeds meer voelbaar werd. De toestroom naar het hoger onderwijs leidde tot een toename van een specifiek soort eenpersoonshuishoudens, de kamerbewoners. In 1960 was 62,6 procent van de alleenwonenden kamerbewoner. Dat dit verschijnsel ook in 2000 een grote invloed uitoefende, kunnen we afleiden uit het feit dat van de 20- tot 24-jarigen (de typische studentenleeftijd) 86 procent alleen woonde.

Huwelijk en reproductie

Veel van de tot op dit punt genoemde veranderingen in de Nijmeegse bevolking zijn te herleiden tot de ongekende transformatie van het huwelijks- en voortplantingspatroon. Zoals bekend was tot ver in de negentiende eeuw de toegang tot het huwelijk niet vanzelfsprekend. De bekende Britse wetenschapper Thomas Malthus wees er in 1798 al op dat de 'moderne' Europese landen zich van Oost-Europa en Azië onderscheidden door een actieve bevolkingsregulering. Aangezien men nog niet beschikte over betrouwbare anticonceptiva en het gebruik daarvan bovendien verre van geaccepteerd was, resteerde er maar één methode om de bevolkingsgroei in de hand te houden: de beperking van het aantal mensen dat toegang kreeg tot het huwelijk. Individuele paren namen de beslissing op dit punt natuurlijk niet vanuit demografische overwegingen. Eeuwenlange ervaring over de gevolgen van ongelimiteerd trouwen was vastgelegd in opvattingen over welke huwelijksleeftijd 'gepast' was. Malthus zag deze '*delay of the marriage union*' als een belangrijk teken van beschaving dat moest voorkomen dat sterftecrisissen als gevolg van ziektes en hongersnood corrigerend zouden optreden. Hoewel we eerder al zagen dat de dood in Nijmegen het bevolkingsaantal soms hardhandig terugbracht, was de intensiteit van deze crisissen aanzienlijk minder dan tijdens het ancien régime en elders in de wereld.

In 1965 heeft John Hajnal de ideeën van Malthus gevangen onder het begrip 'West-Europees huwelijkspatroon'. Dit deel van de wereld was uitzonderlijk, zo stelde hij, omdat de eisen die aan nieuwe paren werden gesteld hoog waren. Het paar kon pas trouwen als het voldoende inkomen had om het nieuwe huishouden te voorzien van alles wat nodig was. Dit betekende dat de huwelijksleeftijd in vergelijking met andere delen van de wereld hoog lag. Pas wanneer de man de boerderij of het ambachtelijk bedrijf van de ouders kon overnemen, beschikte hij over voldoende middelen. Ook wie in loondienst werkte, had vele jaren nodig om het benodigde kapitaal te sparen en om een vaste arbeidsplaats te verwerven. Grote groepen van de bevolking slaagden er hun leven lang niet in aan de toegangseisen voor het huwelijk te voldoen. Men resteerde een levenslang celibaat.

	1849		1899		1930		2000		Proportie nooit-gehuwden, Nijmegen 1849
	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	
20-24	93,1	93	88,1	83,4	90,4	81,6	97,9	94,6	
25-29	69,7	72,4	48,8	53,4	52,9	48,8	86,3	77	
40-44	20	27,2	17,1	21,7	10,6	20,2	35,9	29,1	

We kunnen vaststellen of ook de inwoners van Nijmegen zich in 1849 nog conformeerden aan het West-Europees huwelijkspatroon door het aandeel van de ongehuwden in de diverse leeftijdsgroepen te bepalen. Uit de bovenstaande tabel blijkt dat er maar weinig mensen voor hun 25ste verjaardag huwden. Zelfs op hun 29ste was nog maar rond de dertig procent van de mannelijke en vrouwelijke bevolking gehuwd. Daarna waren meer mensen in staat om te trouwen, maar in de leeftijdsgroep 40-44 was nog steeds twintig procent van de mannen en 27 procent van de vrouwen vrijgezel. Men gaat ervan uit dat de kans op een huwelijk na deze leeftijd gering is. De conclusie kan niet anders luiden dan dat ook binnen de muren van Nijmegen de bevolkingsgroei geremd werd door huwelijksbeperking.

Nu is aan de voorgaande conclusie een voorwaarde verbonden. De huwelijksrem werkte alleen indien er geen of nauwelijks geboorten buiten het huwelijk voorkwamen. De vraag is daarom of de inwoners van Nijmegen zich hielden aan de regel dat seksualiteit alleen aan gehuwde paren was voorbehouden. Het is per definitie moeilijk uitspraken te doen over het seksueel gedrag van historische populaties. We kunnen ons slechts baseren op die gevallen waarin dit gedrag resulteerde in een zwangerschap. In de bronnen vindt men dat terug in de aantallen onwettige geboorten en in de aantallen zwangere bruiden, de zogenaamde gedwongen huwelijken.

Het percentage geboorten buiten het huwelijk in Nijmegen volgde het landelijke beeld. In het begin van de negentiende eeuw was dit percentage hoog, rond de tien procent van alle geboorten. Na enkele schommelingen (zeven procent in 1830) nam het weer toe tot rond 1850, toen een op de tien geboorten onwettig was. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw daalde de buitenhuwelijkse vruchtbaarheid vervolgens structureel waarbij het einde van de jaren 1870 zelfs een vrije val liet zien van zeven naar drie procent. We mogen dus concluderen dat er wel degelijk sprake was van vruchtbaarheid buiten de door de huwelijksbeperking gereguleerde ruimte. Wanneer we de ontwikkeling van het huwelijkscijfer echter vergelijken met die van de buitenechtelijke vruchtbaarheid, dan valt op dat de lijnen parallel lopen. De toegang tot buitenechtelijke seksualiteit lijkt dus bepaald te worden door dezelfde invloeden als de voorwaarden voor een huwelijk. Het is met andere woorden niet zo dat wanneer de toegang tot het huwelijk verder beperkt werd, de inwoners van Nijmegen hun toevlucht zochten tot alternatieven. In die zin bevestigen de onwettige geboorten het beeld van een samenleving die op Malthusiaanse wijze, dus via toegang tot het huwelijk, haar omvang in de gaten hield.

Was het nu ook zo dat verloofde stellen in periodes van strengere huwelijksbeperking hun huwelijk voortijdig consumeerden? Dat zou af te lezen moeten zijn aan de aantallen zwangere bruiden. Onderzoek in de gegevens van de burgerlijke stand leerde dat het percentage 'gedwongen' huwelijken schommelde rond de vijftien procent. Dit is precies wat ook voor andere negentiende-eeuwse Nederlandse gebieden is vastgesteld. Wanneer men echter de Nijmeegse gewone en gedwongen huwelijken met elkaar vergelijkt, treft men een duidelijk spiegelbeeld aan. Verloofde stellen reageerden op een moeilijker toegang tot het huwelijk door het aangaan van voorechtelijke seksuele contacten. In periodes dat men makkelijker kon trouwen, nam ook het percentage gedwongen huwelijken weer af. De conclusie uit dit alles moet luiden dat de inwoners van Nijmegen tussen 1810 en 1875 zich keurig hielden aan het West-Europese huwelijkspatroon, maar dat stellen met gefrustreerde huwelijksplannen een uitweg zochten om te ontkomen aan een nog langer celibatair bestaan.

Ook bij de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw was de huwelijksbeperking nog volop van kracht. Toch tonen de cijfers dat er letterlijk en figuurlijk meer ruimte is geschapen in de stad. In elke hier gepresenteerde leeftijdsgroep was het percentage gehuwden toegenomen, maar dat laat onverlet dat bij het scheiden van de huwelijksmarkt nog steeds 17 procent van de mannen en 22 procent van de vrouwen vrijgezel was. Wanneer we de balans opnieuw opmaken in 1930, stuiten we op tegenstrijdige ontwikkelingen. Nijmeegse mannen in de jongste twee leeftijdsgroepen zijn minder vaak gehuwd dan hun leeftijdgenoten in 1899. Het is opvallend dat dit niet gold voor de vrouwelijke bevolking. De verklaring moet waarschijnlijk gezocht worden in de moeilijke economische situatie die tot uitstel van het huwelijk voor kostwinners noopte. Dat de structurele ontwikkeling steeds meer afstand nam van de vroegere huwelijksbeperking, blijkt uit de cijfers voor de vrouwen en voor de hoogste leeftijdsgroep van de mannen.

Helaas ontbreken in de volkstelling van 1960 vergelijkbare cijfers, omdat de leeftijdsgroepen anders zijn ingedeeld. Toch zijn een aantal observaties mogelijk. Van alle mannen tussen 45 en 64 was slechts 7,3 procent nooit-gehuwd. Het percentage voor vrouwen was 12,9. Wanneer we deze uitkomsten vergelijken met de proportie levenslang celibatairen uit 1930, dan blijkt zonneklaar dat er in 1960 weinig over was van de Malthusiaanse *preventive checks*. Op basis van de gegevens in de tabel op blz. 47 zou men kunnen concluderen dat de Nijmeegse bevolking in 2000 teruggekeerd was naar een vorm van huwelijksbeperking die nog stringenter was dan in 1849. Die conclusie zou volkomen ten onrechte zijn, want de periode 1960-2000 kende een revolutionaire omwenteling in opvattingen en gedrag met betrekking tot huwelijk en voortplanting die niets van doen had met de negentiende-eeuwse tradities. In de volgende paragraaf komt die omwenteling uitvoerig aan bod.

Van lot naar keuze: een samenvatting van de Nijmeegse demografie in de negentiende en twintigste eeuw

Uit de voorgaande paragrafen zal duidelijk zijn geworden dat de bevolkingssamenstelling van Nijmegen in de periode tussen 1800 en 2000 een ware metamorfose onderging. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de adembenemende groeiversnelling, die temeer opvalt omdat de voorafgaande eeuwen gekenmerkt worden door relatieve stagnatie. Hoe het ook zij, de 13.000 inwoners van rond 1800 hadden in 2000 plaats gemaakt voor ruim 152.000 soortgenoten. Deze groei was voor een deel toe te schrijven aan de oorzaken die in de hele westerse wereld zorgden voor grote bevolkingstoename, zoals stijging van de voedselproductie en betere medische zorg. Toch had de stad daarnaast ook specifieke kenmerken. Natuurlijk had deze toename bijvoorbeeld te maken met de ontmanteling van de stad en andere vormen van vergroting van de oppervlakte. Er kwam na 1880 letterlijk meer ruimte voor huizen en bewoners. Ook constateerden wij dat de bevolkingsevolutie in de periode tot 1880 uiteindelijk gelijk was aan die van Nederland als geheel en van de provincie Gelderland. Daarentegen was de groei van Nijmegen tussen 1880 en 1970 veel groter en na 1970 veel lager dan in de andere eenheden. Ook dat wijst op specifiek Nijmeegse ontwikkelingen.

De absolute groei staat vast en is eenvoudig te constateren. Achter deze groei gaat een verandering schuil die elders terecht 'een stille revolutie' is genoemd. Het betreft dan de drastische aanpassing van de opvattingen ten aanzien van huwelijk en voortplanting. Uit diverse eerder gepresenteerde cijfers waren hier al aanwijzingen voor te vinden. Denk bijvoorbeeld aan het afnemen van de vruchtbaarheid en de gemiddelde gezinsgrootte, maar ook aan de daling van de huwelijksleeftijd die overigens na 1960 weer ongedaan werd gemaakt. In het navolgende proberen we al deze ontwikkelingen in hun grotere kader te plaatsen. Voor we daartoe over gaan, halen we eerst nog een negentiende-eeuws voorbeeld aan dat duidelijk laat zien hoe ingrijpend het leven binnen de stadsgrenzen is veranderd wanneer we het vergelijken met de huidige situatie.

Het voorbeeld betreft de katholieke dagloner Johannes Klomp, die op 29 oktober 1840 trouwde met Willemina Meuhlenbeek. Noch bruid, noch bruidegom leek zich op het eerste gezicht te bekommeren om de norm wat betreft huwelijksleeftijd. Johannes was pas 20 jaar op de huwelijksdag en Willemina slechts 19. Uit hun verdere reproductieve carrière is af te lezen wat de oorzaak was voor het jonge huwelijk, maar

afb. 13
Ontwikkelingen in de omvang van de bevolking worden ten stadhuize nauwkeurig geadmistreerd.

ook wat de consequenties waren van hun vroege huwelijk. Willemina werd op 26 maart 1841 namelijk voor de eerste keer moeder. Het is dus duidelijk dat we van doen hebben met een 'gedwongen' huwelijk. Het was de zwangerschap van de bruid die een zo jong huwelijk noodzakelijk maakte. Nu is genoegzaam bekend dat de jaren veertig van de negentiende eeuw een economisch slechte periode vormden. Misschien was het daarom dat het eerste kind, dat naar de moeder vernoemd was, al overleed op de dag van geboorte. In september 1841 maakte een geboorteaakte melding van een levenloze geboorte bij het echtpaar en op 14 juli 1842 nogmaals. Zeker voor de eerste levenloze geboorte (zes maanden na de vorige bevalling!) is duidelijk dat het hier een spontane of geprovoceerde abortus betrof.

Het eerste kind dat wel bleef leven, was een dochter met de naam Elisabeth, geboren op 30 juni 1843. In januari 1846 kreeg Elisabeth een broer, Petrus, en in 1849 voegde Wilhelmus zich bij het gezin. De dochter die op 5 februari 1851 geboren werd, kreeg weer de naam van de moeder. Ook deze Willemina haalde haar eerste verjaardag niet, want ze overleed op 23 januari 1852. Op dertigjarige leeftijd was Willemina Klomp-Meuhlenbeek dus weliswaar moeder van drie kinderen, maar had ze al minimaal zeven zwangerschappen achter de rug. Het huwelijk werd vervolgens nog vijf keer verblijd (?) met een kind (Hendrikus, 21-11-1851), Theodora (27-7-1855), Allegonda (17-12-1857), Johannes (18-4-1860) en Theodorus (9-7-1862). Het laatstgenoemde kind overleed in 1866. Zo de inmiddels 41-jarige Willemina nadien nog zwanger was, haalde dat de geboorteaakten niet meer. Ze overleed op 4 september 1892 op 71-jarige leeftijd, na twee jaar weduwe te zijn geweest van haar in 1889 overleden echtgenoot.

Het behoeft geen betoog dat een dergelijke levensloop kenmerkend was voor een samenleving en een demografisch patroon die in de twintigste eeuw definitief verdwenen waren. Op één punt week het echtpaar Klomp-Meuhlenbeek duidelijk af van hun tijdgenoten. In Nijmegen, zo constateerden wij, praktiseerden de inwoners gedurende de hele negentiende eeuw nog perfect het West-Europese huwelijkspatroon. Ze trouwden op gevorderde leeftijd, tussen de 25 en 30 jaar, en een vijfde deel van de bevolking huwde nooit. De oorzaak hiervoor was de hoge eisen die de samenleving stelde aan de toegang tot de huwelijkse staat. Betrokkenen moesten in staat zijn het nieuwe gezin zelfstandig te onderhouden. Op het niveau van de hele samenleving resulteerde dit in een beperking van de bevolkingsomvang.

Toch moeten we ons realiseren dat de inwoners van Nijmegen niet op de hoogte waren van de door Thomas Malthus geconstateerde huwelijkspatronen in diverse delen van de wereld. Zoals zo vaak in de geschiedenis waren de macro-economische overwegingen van het restrictieve huwelijkspatroon bij de betrokken paren niet bekend. Zij conformeerden zich aan de normen en waarden zoals die golden in hun samenleving. Dat die normen en waarden een abstract hoger doel dienden, waren zij zich niet bewust. In wezen vertaalde zich de wijsheid van voorgaande generaties (wanneer iedereen trouwt en dat op jonge leeftijd doet, leidt dit tot overbevolking en nog grotere armoede) in een onbewuste rationaliteit van de huwelijksbeperking. Ons onderzoek wees ook uit dat de beperking zodanig geïnternaliseerd was, dat ook buitenechtelijke seksualiteit geen uitweg bood uit het tijdelijk of permanent gedwongen celibaat. Alleen paren die toch al trouwplannen hadden, namen in economisch slechte tijden een voorschot op hun huwelijk waardoor de bruid vaak zwanger voor het altaar verscheen.

De zo beschreven vorm van bevolkingsregulering was noodzakelijk omdat bewuste geboortebepering binnen het huwelijk niet mogelijk of niet geaccepteerd was. Aangezien veel huwelijken door een vroege dood van een van de partners ontbonden werden en een belangrijk deel van de pasgeborenen nog voor de eerste verjaardag overleed, was de huwelijksbeperking lange tijd voldoende om de omvang van de bevolking binnen de perken te houden. Tegen het einde van de negentiende eeuw veranderde deze situatie. De sterfte, en dan met name de zuigelingen- en kindersterfte, daalde zo snel dat andere methoden nodig werden. Geen enkele samenleving kan haar leden verplichten het huwelijk uit te stellen tot 35 jaar of ouder, dan wel een kwart of meer van hen de toegang tot het huwelijk definitief te ontzeggen. En dus begon rond 1890 een groeiend verzet tegen een eeuwenlang gerespecteerde drie-eenheid. Huwelijk, seksualiteit en voortplanting waren tot het eind van de negentiende eeuw onverbrekkelijk met elkaar verbonden in het westerse leven. Alleen binnen het huwelijk was een seksuele relatie toegestaan en dus was het krijgen van kinderen alleen voor gehuwde stellen mogelijk. Sterker nog, het was de logische consequentie. Uit de grafiek op blz. 37 bleek dat ook Nijmeegse echtparen de eerste band, die tussen seksualiteit en voortplanting, steeds meer verbraken. Het geboortecijfer begon aan een structurele daling die, op de naoorlogse geboortegolf na, tot de jaren negentig doorging.

Voor individuele historische actoren was deze stap zeker niet zonder problemen. Ook al dwongen de nieuwe economische en maatschappelijke omstandigheden tot actie, de acceptatie van dat nieuwe gedrag was problematisch. Natuurlijk werden kinderen steeds 'duurder' toen kinderarbeid werd afgeschaft en schoolplicht ingevoerd. En natuurlijk waren door de afnemende zuigelingensterfte minder geboorten nodig om een bepaald gewenst aantal kinderen te krijgen. Toch was de invoering van moderne geboortebeperving binnen het huwelijk buitengewoon problematisch, zeker in een stad waarin de katholieken een steeds groter aandeel van de bevolking uitmaakten. Vanuit de katholieke clerus werd de gelovigen immers onophoudelijk en met grote stelligheid voorgehouden dat neo-malthusiaanse praktijken uit den boze waren. Het is om die reden geweest dat het tot ver in de twintigste eeuw duurde voor de laatste morele bezwaren tegen geboortebeperving overwonnen waren. Vanzelfsprekend lukte deze ommekeer het eerst bij de sociaal hogere klassen en in een stedelijke omgeving. Uiteindelijk was het resultaat dat het oorzakelijk verband tussen seksualiteit en zwangerschap verdween.

Daar waar de nieuwe praktijk ingang vond, verviel de oorzaak voor huwelijksbeperving. Ook in Nijmegen gingen steeds meer mensen steeds jonger trouwen. Zo rond 1965 werd de situatie bereikt die voor velen eeuwenlang als het ideaal werd gezien. Iedereen kon trouwen en de leeftijd waarop die stap werd gezet, lag steeds vroeger. Precies op dat moment kwam een andere link uit de bovengenoemde drieenheid onder vuur te liggen, namelijk de band tussen huwelijk en seksualiteit. Na aanvankelijk schuchtere experimenten met 'hokken' onder onafhankelijke delen van de bevolking zoals studenten, werd het ongehuwd samenwonen binnen enkele decennia de gewoonste zaak van de wereld. Jonge mensen gebruikten dit middel om de duurzaamheid van de relatie te beproeven of rebelleerden domweg tegen de burgerlijke normen ter zake. In elk geval werden tweepersoons huishoudens van ongehuwden een gewoon verschijnsel. De afname van de gemiddelde grootte van huishoudens in Nijmegen is voor een belangrijk deel hieraan toe te schrijven.

De achtergrond van het nieuwe samenwonen werd gevormd door een radicale mentaliteitsverandering. Steeds meer leden van de laat-twintigste-eeuwse samenleving stelden prijs op een leven waarin individuele ontplooiing en vrijheid de voorrang kregen boven dienstbaarheid en gebondenheid. In de literatuur wordt deze ontwikkeling aangeduid als de Tweede Demografische Transitie. De gevolgen van deze transitie vindt men bijvoorbeeld ook terug in de verminderde stabiliteit van de relaties. De aantallen echtscheidingen braken na 1965 alle records. Ook Nijmegen volgde deze nieuwe trend. Ter illustratie zij hier vermeld dat in deze stad in de jaren negentig jaarlijks dertien van de duizend gehuwde mannen hun huwelijk verbraken en dat er tegenover elke tien huwelijken die er tussen 1990 en 2000 gesloten werden 3,7 echtscheidingen stonden.

In de nieuwe mentaliteit verhouden zelfontplooiing en vrijheid zich ook slecht met het hebben van kinderen. De minder stabiele huwelijken van de laatste decennia van de twintigste eeuw bieden daarom weinig ruimte aan kinderen. Voor Nederland als totaal geldt dan ook dat de vruchtbaarheid inmiddels beneden het vervangingsniveau ligt. De negatieve trend in de Nijmeegse vruchtbaarheid wijst in dezelfde richting. Uit de nog wel gerealiseerde vruchtbaarheid kan men afleiden dat intussen ook de laatste band, die tussen huwelijk en voortplanting, is doorgesneden. Was het in de jaren zeventig en tachtig vaak nog zo dat een samenwonend paar besloot te huwen wanneer het kinderen wilde, tegenwoordig ziet men de huwelijkske staat niet meer als een voorwaarde om vader of moeder te worden.

Bij het opmaken van de balans na een millennium Nijmeegse bevolkingsontwikkeling moet men vaststellen dat de stad een ongekend hoog aantal inwoners heeft, maar dat een veel belangrijkere verandering de manier van leven betreft. Onder normale omstandigheden mag de mannelijke inwoner van de stad zich richten op een levensverwachting van 76, zijn vrouwelijke partner zal zelfs ouder dan 80 jaar worden. De manier waarop ze hun leven inrichten, ook in demografische zin, is tot een voorwerp van discussie en eigen keuze geworden. Kinderen krijgen, samenwonen, al dan niet gehuwd, al dan niet serieel monogaam, of alleenstaand blijven, het is aan de Nijmeegse burger. Het noodlot heeft kortom plaats gemaakt voor eigen keuze.